

ПІДХОДИ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЄЗНАВЧОЇ СКЛАДОВОЇ ЗМІСТУ ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ У РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ

Дослідження проблеми реалізації релігієзнавчої складової змісту історії середніх віків у 7 класі сучасної школи потребує ґрунтовного аналізу здобутків вітчизняної педагогічної науки в історико-методичному контексті з метою виявлення тенденцій і підходів, які можуть актуалізуватися і в сучасному навчанні.

Сучасна методика навчання історії учнів 6 класів відображена в посібниках і публікаціях К. Баханова, В. Власова, Є. Вяземського, Т. Ладиченко, П. Мороза, О. Пометун, А. Приходько, М. Студенікіна, О. Трухана, Г. Фреймана та ін.

Водночас, можна констатувати, що конкретні питання методики реалізації релігієзнавчого змісту в курсі всесвітньої історії у 7-х класах поки що не стали предметом окремого дослідження, зокрема не з'ясовано місце релігієзнавчої складової у змісті історії середніх віків; не визначена її мета та завдання, не конкретизовані методичні шляхи ефективною реалізації релігієзнавчої складової всесвітньої історії, не уточнено зміст основних понять тощо.

Мета статті – визначити основні підходи до реалізації релігієзнавчої складової змісту історії середніх віків у радянській школі.

У радянській суспільствознавчій освіті формування науково-атеїстичних поглядів у підростаючого покоління визначалося одним із найважливіших завдань навчання історії. Курс історії середніх віків для цієї мети визнавався надзвичайно сприятливим. Пояснювалося це не лише тим, що в ньому містилися теми з історії християнської церкви, викладався матеріал про виникнення та ранню історію ісламу і протестантизму, а тим, що «епоха середньовіччя відрізнялася найбільш інтенсивною релігійністю, що релігійний світогляд був пануючим і був вищою санкцією феодального ладу, що церковна догма була вихідним пунктом й основою всякого мислення і відігравала більшу роль, ніж в яку б то не було іншу епоху» [5]. Саме тому всі негативи й пороки церкви, її святенництво, жорстокість і опір всьому прогресивному «оголювалися тут із граничною гостротою й очевидністю» [5]. Як зазначав І. Лернер, методи релігійного впливу на неосвічених людей у середньовіччі були грубими і примітивними, і тому в навчальному процесі легше вчителем критикуються і викриваються.

Завданням учителя визначалося викласти наведений у підручнику історії релігієзнавчий матеріал із метою викриття реакційної сутності релігії. Для цього вчитель історії повинен був добре орієнтуватися в змісті атеїстичної літератури, чітко уявляти собі ту суму атеїстичних ідей, яку

потрібно було системно перетворити в переконання учнів, оскільки «атеїзм полягає не тільки в запереченні бога і визнанні шкідливості церкви, але вимагає вміння критично оцінити складний ланцюг ідей, властивих релігійним системам» [5]. Тому ставилося методичне завдання піднести зміст атеїстичних ідей у систематизованому вигляді, логічно, послідовно і лише поступово ускладнюючи, щоб цей зміст виявився доступним для учнів відповідно до їх віку і рівня розвитку. Тільки за такої умови вважалося можливим добитися від учня засвоєння низки бажаних понять і викликати в нього необхідну силу опору «шкідливому впливу вірян, діячів церкви та різних сект» [5].

Формування свідомого атеїзму визначалося одним із завдань в процесі ідейно-політичного виховання молодого покоління на матеріалі історичних навчальних курсів у середній школі.

Для науково-атеїстичного виховання учнів, на думку І. Лернера, вирішальне значення у викладанні історії стародавнього світу і середніх віків мало вже те, що кожному факту далекого минулого, всім історичним подіям давалося матеріалістичне пояснення, яке не залишало місця потойбічним силам як причинам тих чи інших явищ суспільного життя. У такий спосіб в учнів формувалися певні навички з пошуку причин історичних явищ у реальній дійсності. Усяке інше пояснення, зі сфери надприродного, поступово починало викликати в учнів внутрішній протест, що «набувало все більш свідомого характеру у процесі підвищення стійкості навичок матеріалістичного пояснення історії» [5].

Зазначена особливість навчання в радянській школі, незмінно поширювана і на вивчення питань, пов'язаних з історією релігії та церкви, полегшувала матеріалістичне пояснення виникнення релігії, її різних напрямків і класової ролі.

Атеїстична пропаганда вчителя у процесі навчання історії середніх віків починалася на основі вивчення історії стародавнього світу, де учень отримував певне уявлення про релігію в давнину. Тому, вивчаючи новий матеріал із середньовіччя, вчитель мав можливість вдатися до аналогій з історії стародавнього світу, збуджуючи в пам'яті учнів асоціативні зв'язки з вивченим матеріалом.

Релігієзнавчий матеріал у цьому курсі за тодішніми програмами висвітлювався майже в кожній темі, але спеціально на ньому акцентувалася увага лише у процесі розкриття окремих питань програми. Так, феодална церква розглядалася у зв'язку з політикою Хлодвіга, закріпаченням селян, у темах про іслам, християнську церкву, хрестові походи, в оповіді про Жанну д'Арк, у темах про гуситські війни, середньовічну культуру, Реформацію, Нідерландську революцію і культуру XVI–XVII ст.

Із матеріалом, що розкривав роль релігії в середньовіччі, учні вперше зустрічалися в темі про виникнення Франкської держави, коли

мова йшла про прийняття Хлодвігом християнства. Союз королівської влади з церквою мав яскраво показати класову сутність християнства, «що стало з самого початку цієї епохи на службу панівного класу» [5].

Знання про церкву поглиблювалися пізніше, у процесі вивчення теми «Християнська церква в XI–XIII ст.». Учитель мав роз'яснити, що церква – це організація духовенства (котре було частиною панівного класу), покликана в його інтересах впливати на маси пригноблених й експлуатованих вірян. Ця організація складалася з різних установ (абатства, єпископства), яким підпорядковувалися, в межах кожної країни, певні території, причому духовенство, подібно світським феодалам, було організоване ієрархічно. Розповідь про ієрархію всередині духовенства повинна була пов'язуватися з висвітленням ролі папи як верховного глави церкви, котрий поєднував її загальні зусилля у справі захисту інтересів феодалів.

Особливий методичний акцент рекомендувалося зробити на роз'ясненні, що церква як установа з'явилася лише в класовому суспільстві для підтримки влади панівного класу, і форми церковної організації поступово ускладнювалися. Так, в умовах рабовласницького ладу, де влада над рабами зберігалася переважно за допомогою грубої сили, де панівний клас навіть не прагнув нав'язати рабам свою релігію, але припиняв нові релігійні течії, що виражали соціальний протест, церковна організація була менш складною, ніж за феодалізму.

Учитель мав пояснити, що в умовах феодалізму панівний клас потребував допомоги складної церковної організації, покликаної ідеологічними засобами сприяти збереженню і зміцненню влади над пригнобленими масами. Ця складність церковної організації позначалася в ієрархічній структурі церкви, в об'єднанні церковних установ під керівництвом папи, у створенні монастирів і орденів.

У курсі історії середніх віків передбачалося вивчення переважно католицизму. Винятком було питання про остаточне відокремлення православної церкви від католицької. Оскільки в СРСР католицизм був мало поширений, а православ'я в програмі 6 класу виявилось поза увагою атеїстичної критики, вчителям рекомендувалося робити постійні аналогії з православною церквою у процесі характеристики найважливіших фактів з історії католицької церкви. Рекомендувалося характеристику соціальної ролі католицизму поширювати на всю християнську церкву в цілому.

Важливе місце в змісті історії середніх віків приділялося темі про Арабський халіфат у зв'язку з тим, що в ній висвітлювалося виникнення і характеризувалася класова роль ісламу. Крім того, що іслам поширений у багатьох країнах Сходу, він існував у СРСР. Саме тому в районах СРСР, де іслам зберіг свій вплив, рекомендувалося приділяти цій темі особливу увагу. Насамперед потребувало матеріалістичного пояснення виникнення ісламу. Єдинобожність ісламу, яка прийшла на зміну колишнім

язичницьким богам, стала ідейним засобом об'єднання арабів та підгрунтям єдиної арабської держави.

У такий спосіб розкривалася історичність і цієї релігії, а разом із тим її роль служниці панівного класу. Учитель мав звернути увагу на реакційність обрядів, властивих ісламу, мав показати, що іслам увібрав у себе елементи інших релігій, і тим самим підкреслити спільність класової ролі різних релігійних систем. Характеризуючи високий рівень культури в низці країн Арабського халіфату, не потрібно було пов'язувати це з ісламом, а потрібно було підкреслити, що розвиток культури пов'язаний не з релігією мусульман, а з суспільним розвитком цих країн. «Недарма в багатьох країнах, де мусульманська церква була панівною, культура розвивалася повільно відповідно з місцевими умовами суспільного розвитку» [5].

Найважливішим завданням науково-атеїстичного виховання учнів визнавалося доведення до їх свідомості класової ролі релігії і церкви. Ця думка повинна була стати наскрізною для всіх розділів курсу, присвячених релігії. Важливо було доказово розкрити її, зробити переконливою. Для досягнення цієї мети вчитель повинен був використати матеріали «Хрестоматії з історії середніх віків», «Книги для читання» і т. ін.

У підручнику містився матеріал про жорстокість і лицемірство церкви: розповіді про хрестові походи, інквізицію й аутодафе, про знищення еретиків, Варфоломійську ніч, діяльність єзуїтів, вражаючі багатства орденів всупереч обітниці бідності. Основна мета такого викладу – сформувати в учнів переконання про порочність церкви і релігії. Істотною стороною науково-атеїстичної пропаганди вважався показ того, що церква завжди була гонителькою культури і науки. Це доводилося у процесі висвітлення діяльності М. Коперника, Д. Бруно, Г. Галілея.

Викладаючи матеріал про розвиток культури і науки, вчитель мав чітко протиставляти релігії передову культуру і науку, показавши їх непримиренність із церковно-релігійним світоглядом.

Особливу складність для учнів мав розділ програми про Реформацію в Німеччині та в інших країнах. Крім того, що на прикладі лютеранства і кальвінізму потрібно було підкреслити низку вищевикладених ідей: про історичність релігій, про їх множинність, взаємну ворожість і т. ін., тут важливо було показати зміну класових завдань релігії зі зміною історичних умов.

Лютеранство трактувалося як результат боротьби буржуазії з феодалами, протест бюргерства проти феодальної церкви, що спиралася на вузьку соціальну базу класу феодалів. Буржуазія потребувала модифікованого християнства, яке б виправдало її прагнення до влади і разом із тим здійснило б вплив на міські трудові маси, яких вже важко було старими методами переконати в необхідності послуху і покірності. Тим самим на прикладі виникнення протестантизму вчитель ще раз мав

підтвердити думку про земне походження релігії залежно від умов соціального розвитку.

У ході викладу всіх тем, пов'язаних з історією релігії, важливою вважалася думка про те, що релігійні суперечки (між католицизмом і лютеранством, католицизмом і православ'ям, лютеранством і кальвінізмом) незмінно приховували політичні та економічні розбіжності, що стояли на першому плані.

Розкол між католицизмом і православ'ям у релігійному відношенні трактувався як зовнішній, і тому треба було показати, що і відмінності між ними – несуттєві, переважно обрядові. Рекомендувалося наводити приклади щодо відмінностей у хрещенні перстами православних і католиків, вказати на тонзуру як особливість католицького духовенства. Але потрібно було підкреслити, що за всіма цими зовнішніми і несуттєвими релігійними відмінностями ховалися досить істотні політичні і матеріальні інтереси, які зробили неминучим розкол між західною і східною церквою.

Цю першість реальних інтересів потрібно було показати і при викладі причин хрестових походів, виникнення ісламу та ін.

Важливим елементом подачі релігієзнавчого матеріалу визнавалося іронічне забарвлення розповіді. Так, наприклад, тонзурі як символу скромності протиставлявся далеко не скромний спосіб життя духовенства, накопичення ним багатств, обжерливість і п'янство ченців. Така розповідь сприяла досягненню відповідного ставлення учня до тонзури, коли він зустрінє католицьку духовну особу або ілюстрацію в книзі тощо.

Методика викладання релігієзнавчого компонента змісту всесвітньої історії передбачала протиставлення атеїстичного сприйняття і ставлення до релігійних предметів та явищ тому ставленню, що учень міг зустріти в іншому, «чужому для радянської людини» середовищі вірян, і виховати в учня критичне ставлення до релігії й релігійності.

У 60-х рр. ХХ ст. курс історії середніх віків цілеспрямовано використовували в школах СРСР як інструмент протидії ісламу в мусульманських регіонах країни. Методисти рекомендували вчителям використовувати цей потенціал предмета, що «давав такий стислий матеріал для антирелігійного виховання, спрямованого проти ісламу, якого не міг дати жоден інший шкільний предмет» [2].

У шкільній програмі на вивчення теми «Араби в VI–XI ст.» передбачалося три години, з них питанням про походження і класову сутність ісламу – одна година. Але в татарських, башкирських, казахських та інших школах цього часу було недостатньо, оскільки атеїстичне виховання вимагало там серйознішої роботи, пов'язаної з використанням місцевого матеріалу, покликаною допомогти викрити іслам. Методичною особливістю навчання цієї теми у згаданих регіонах було поєднання бесіди вчителя з використанням наочних посібників, додаткової літератури та

прикладів із місцевого життя [2].

Учителька І. Щеголева у 1962 р. радила колегам у процесі навчання всесвітньої історії в 5 і 6 класах систематично, поступово ускладнюючи поняття, на історичних явищах і фактах виховувати в учнів матеріалістичне розуміння історії. На її думку, основні положення, на яких повинне ґрунтуватися атеїстичне виховання учнів на уроках всесвітньої історії, такі:

- залежність свідомості людей від умов їхнього життя;
- розвиток знарядь праці – матеріальна основа розвитку суспільства;
- класовий характер релігії, її реакційність [7].

Автори відомого радянського підручника історії середніх віків К. Агібалова і Г. Донської на початку 60-х рр. у першому його виданні намагалися якомога ширше використовувати навчальний матеріал для атеїстичного виховання учнів. Майже половина параграфів містила конкретні факти, що розкривали класову роль феодальної церкви і різних релігій. У § 20 узагальнювався матеріал про католицьку церкву в період її найвищої могутності; в главах третього розділу, присвячених Реформації і Нідерландській революції (особливо у § 55), яскраво висвітлена боротьба папства та єзуїтів проти Реформації і народних рухів. У параграфах про культуру халіфату, Індії, Західної Європи, про розвиток науки в XI–XIII ст. з'ясовувалося, як різні релігії гальмували розвиток духовного життя суспільства [1].

Учителів спрямовували формувати у дітей на прикладі вивчення курсів історії стародавнього світу та середніх віків емоційно-негативне ставлення до релігії. Наприклад, учитель Е. Кацман, репрезентуючи власний педагогічний досвід із навчання всесвітньої історії, зауважував, що в процесі вивчення історії середніх віків він намагався формувати в учнів «почуття ненависті до церковників, які душили все передове, намагаючись затримати прогрес науки» [4]. Такий підхід спричиняв в учнів бажання глибше ознайомитися з релігійними догмами, навчитися їх викривати, щоб «допомагати віруючим позбутися релігійного дурману» [4].

Чітка орієнтація релігієзнавчого компонента змісту історичної освіти на формування в учнів переконання в тому, що релігія суперечить науковому світоглядові й несумісна з ним, що релігійні догми – реакційні, бо заперечують пізнаванність світу, душать творчу думку і подібне, була стратегічною лінією в усіх радянських методиках викладання історії 60–80-х рр. Наприклад, видана в Києві в 1974 р. методика Л. Мельника спрямовувала вчителя на трактування релігії як гальма наукового й соціального прогресу. Доводилося, що історія розвитку науки й релігії – це історія безперервної принципової, гострої боротьби між ними і безперервної капітуляції релігійної віри перед науковою істиною [6, с. 66].

Н. Дайрі, надаючи методичні рекомендації до вивчення проблемних питань у курсі історії, пропонував систему аргументації, спрямовану проти

релігії. Так, він пропонував учителям задавати на уроках питання: «Служителі церкви стверджують, що релігія виникла разом із появою людини. Цим вони хочуть довести вічність релігії. Чи правильне це твердження?». Для відповідей семикласникам пропонувалася така модель відповіді: «Ні, не правильно. Наука довела, що сотні тисяч років люди не знали релігії, значить вона не вічна. Язичеська релігія слов'ян зникла після введення християнства, зникли релігії Давнього Єгипту, Вавилону, Греції, Риму, значить релігії не вічні. Більшість населення СРСР відійшла від релігії. У неї немає майбутнього» [3, с. 15].

Таким чином, релігієзнавчий компонент змісту шкільного курсу історії середніх віків за радянських часів був зорієнтований на формування науково-атеїстичного світогляду учнів. Продуктивність цього процесу досягалася шляхом:

- матеріалістичного пояснення історії;
- створення системи конкретних аргументацій;
- пошуку асоціативних зв'язків і постійних аналогій із раніше вивченим релігієзнавчим матеріалом;
- іронічного забарвлення педагогічного спілкування на уроці;
- використання краєзнавчого матеріалу тощо.

Із позицій сучасної методики навчання можна визначити цінними методичні підходи радянської доби до формування структури релігієзнавчого навчального змісту, етапність роботи над навчальними поняттями, внутрішньопредметні зв'язки навчального змісту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агибалова Е. В. О содержании и методических принципах нового учебника истории средних веков / Е. В. Агибалова, Г. М. Донской // Преподавание истории в школе. – 1962. – № 3. – С. 70–83.
2. Ахмеров З. Атеистическое воспитание учащихся на уроках по теме «Арабы в VI–XI веках / З. Ахмеров // Преподавание истории в школе. – 1961. – № 5. – С. 72–75.
3. Дайри Н. Г. Современные требования к уроку истории : пособ. для учителей / Н. Г. Дайри. – М. : Просвещение, 1978. – 160 с.
4. Кацман Э. А. Учить основам атеистической пропаганды / Э. А. Кацман // Преподавание истории в школе. – 1964. – № 4. – С. 58–62.
5. Лернер И. Я. Формирование атеизма в 6 классе / И. Я. Лернер // Преподавание истории в школе. – 1961. – № 1. – С. 59–67.
6. Мельник Л. Г. Методика викладання історії в середній школі : навч. посіб. / Л. Г. Мельник. – К. : Вища школа, 1974. – 221 с.
7. Щеголева И. Г. Научно-атеистическое воспитание на уроках в V и VI классах / И. Г. Щеголева // Преподавание истории в школе. – 1962. – № 5. – С. 49–55.